

христианское погребение. Так как таким образом выяснилось, что городище есть собственно христианское сельское кладбище, судя по монете, 17го в., то раскопки были прекращены» (рис. 2-3).

Наступні покоління археологів (а в листі видачі Звіту В. Л. Беренштама, крім прізвища автора, перераховані ще прізвища московських дослідників – І. П. Русанової, С. С. Ширинського, О. М. Мельниковської, Ю. Ю. Моргунова; київських – О. П. Моці, чернігівських – О. В. Шекуна, О. М. Веремейчик, Л. В. Яснорської та ін.) беззастережно згадували «перші розкопки» В. Л. Беренштама на Виповзівському городищі, одногослоно ототожнюючи його з рештками літописного міста Лутава, згаданого вперше в літописах під 1155 р.

Світлана Скруха (Пляшева),
науковий співробітник відділу історії Берестецької битви
НІМЗ «Поле Берестецької битви»

Традиції поховання козаків та цвинтарі козацької доби на місці Берестецької битви 1651 р.

Кожному народові з його історією властиві численні традиції – звичаї, обряди, правила і норми поведінки людей, що передаються ними із покоління в покоління. Традиції живуть і діють довгий час, буває, що і століттями. Мабуть, не варто наголошувати на суспільній значимості цих традицій у нашому житті сьогодні. Напевно, не менш важливими вони були у козацькому, сповненому небезпек і пригод житті.

В першу чергу варто зупинитися на досить сумній традиції поховання померлих чи загиблих козаків-побратимів. Цей звичай нашого народу бере свій початок із незапам'ятних часів.

До сьогоднішніх днів у народі існують легенди, згідно з якими козаки ховали покійників під високими могилами, які ніби наносили шапки:

*Насипали над козаком
Та високу могилу,
Ой посадили в головоньках
Та червону калину.*

Проте дійсність спростовує це романтичне уявлення. Нині в степах України, як зазначав Д. Я. Телегін, науково досліджено тисячі курганів, де поховань, які б можна було трактувати як козацькі, практично немає. Але, водночас, відомі місця, де знаходяться десятки звичайних «плоских» цвинтарів козацької доби. Могилки над кожним таким похованням невеликі, видовженої форми.

Інкили козацька могила буває перекритою кам'яною плитою з петрогліфами (написами на камені). Такі поховання під плитами є на цвинтарях Одещини. Над могилою останнього кошового отамана П. Калнишев-

ського на Соловецькому кладовищі, яке тепер зруйноване, лежала велика кам'яна плита з епітафією. Кам'яна плита з написом-орнаментом була також встановлена на могилі гетьмана П. Дорошенка, який похований під Москвою (с. Ярополчі Волоколамського повіту).

Як відомо, козаки були глибоко віруючими людьми. Покійників вони ховали за християнським звичаєм у глибоких ямах. Померлих клали у випростаному стані на спині головою до заходу. Руки складені долонями на грудях. Про безінвентарність козацьких поховань стверджують і розкопки могили Івана Сірка, в якій, крім решток труни та одягу, ніяких покладень не було виявлено. За даними О. Скальковського, коштовності, що їх мали козаки, перед смертю заповідали звичайно на церкву, на монастирські обителі, про що підтверджує у своїй праці і Д. Яворницький, звертаючи увагу на високу релігійність та духовність козацтва.

Цвинтарі козацької доби в Україні відомі у багатьох місцях. Найповніше ці пам'ятки досліджені в Причорномор'ї (Р. О. Шувалов, Д. Я. Телегін). На низці некрополів того часу дослідниками зафіксовані десятки козацьких могил. Одними з найбільших є Усатівський, Кривобалківський і Кузьницький цвинтарі.

На кожному з цих цвинтарів зафіксовані десятки, а то і сотні висічених з каменю надмогильних монументів у вигляді хрестів, плит з петрогліфами, оригінальних скульптур «під хрест» та ін. Фантазія митців, талановитих у каменярській справі, здається, не мала меж; тут їх налічується понад сто типів і різновидів: прості грецькі, трипелюсткові, округлі, «променясті», багатоярусні та чимало інших типів хрестів.

Цілу низку таких хрестів-пам'ятників на південній Волині залишила Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 років, особливо Берестецька битва 1651 р. в селах Пляшева та Острів Радивилівського району Рівненської області, в селі Плоске, що знаходиться на південному сході від Дубна, в місті Крем'янці. Тут, на козацьких цвинтарях до сьогодні зберігаються кам'яні хрести-пам'ятники. Такі хрести-пам'ятники полеглим за волю і долю українського народу... маємо на їхніх братських могилах в Збаражі, Шумську, Бродах, інших містах і селах південної Волині. Вони є свідками пам'яті, народної шани до героїв-козаків [2, 61].

Окрему увагу варто зупинити на козацьких похованнях, які залишилися після Берестецької битви 1651 р. Тут, біля села Острів Радивилівського району, лежить урочище Монастирщина – видовжений із заходу на схід піщаний пагорб, який раніше був частиною високого лівого берега заплави річки Пляшівки і півостровом заходив у заплаву, а своїм кінцем сягав її річища. Сьогодні це стариця під лісом на східному березі заплави. Це підвищення у 1908–1910 роках належало громаді села Острів. Воно використовувалося як орне поле. Очевидно, це був козацький цвинтар або братська могила, в якій було поховано козаків та селян, які загинули у Берестецькій битві.

«Піскувата могила все більше і більше на той час розсувалася під дощами і природними факторами, а козацькі кості, що лежали на глибині, ви-

Рис. 1. Козацький цвинтар в с. Острів на Монастирщині, поч. XX ст.

явилися зверху. Цілими рядами лежали козацькі кістяки, поховані після бою... головою на схід» [2, 91]. Про це писали «Волинські єпархіальні відомості» у травні 1909 р. Газета від 21 травня 1909 р. повідомляє, що під час Берестецької битви там був православний монастир, що землі там малородючі і селяни погоджуються припинити розорювання цих земель та віддати їх в загальнонародне користування. В 1910 р. селяни в замін на цю землю одержали наділи іншої, а оранку на Монастирщині було припинено [1].

У другій половині XX ст. основу півострова Монастирщина було перекопано широким ровом, яким було спрямоване нове річище Пляшівки. Таким чином, горб Монастирщина опинився на її правому березі. На невеликій ділянці в західній частині Монастирщини збереглися два кам'яних хрести, характерні за своїм типом для XVII ст. Один з них вищий, простої роботи, без будь-яких написів. Рамена другого хреста майже сягають землі. На одному боці цього хреста – напис кириличними літерами зі скороченнями й титлами: «Цар Ісус Христос.» Археологічною розвідкою 1985 р. на зворотному боці цього хреста було виявлено ледве помітну дату «1651», що має значну історичну цінність.

Раніше в урочищі Монастирщина стояли чотири такі хрести. Один з них, третій, на якому зберігся напис: «Зде лежаче воїни» знаходиться в експозиції Київського історичного музею, інший, четвертий, – під престолом у вівтарі Михайлівської церкви НІМЗ «Поле Берестецької битви» [4, 140].

Після закінчення війни у селі Пляшева було відновлено колгосп «Перемога». Знову було поновлено оранку на Монастирщині, а кам'яні хрести скинуто з горба. Гостра реакція місцевої інтелігенції допомогла припинити оранку і встановити хрести на їхніх місцях. Територію Монастирщини було засаджено сосновим лісом.

Відомий археолог І. К. Свешніков, який понад 20 років очолював археологічну експедицію на полі Берестецької битви, не виключав, що через Монастирщину могла проходити одна з трьох козацьких переправ 10 липня 1651 р.. У своїй монографії «Битва під Берестечком» (1993 р.), яка стала підсумком багаторічної експедиції, він писав: «Її ознаки (тобто пе-

реправи – авт.) слід було б шукати в низовині за східним кінцем урочища, але велике заболочення заплави стариці Пляшівки виключає можливість проведення тут будь-яких земляних робіт. Можливо, кладовище виникло в цьому місці саме тому, що тут було поховано козаків, які загинули, відступаючи з табору» [4, 141]. Очолована І. К. Свешніковим експедиція оглянула також урочище Попів Горб, що знаходиться на утвореному петлею Пляшівки півострові над заплавою правого берега річки. На цьому підвищенні стояла Михайлівська церква, збудована 1650 р. з ініціативи місцевого священика села Острів Івана Береговича і перевезена на Козацькі Могили у 1912 р. На місце колишнього престолу церкви поставлений кам'яний хрест з відповідним написом. За спогадами старожилів села Острова, біля старої церкви, в урочищі Попів Горб, колись також знаходився давній цвинтар, на якому було близько 20 камінних хрестів. Вже в часи радянської влади, коли там вирішили побудувати сільську амбулаторію, весь старий цвинтар бульдозером згорнули в річку Пляшівку [3].

Згідно з писемними джерелами, король Ян II Казимир наказав забитого у козацько-селянському таборі митрополита Йоасафа поховати у найближчій до табору православної церкви. Розкопки в урочищі Попів Горб з метою виявлення поховання митрополита проведено у 1970, 1971, 1974 роках. Було досліджено місце, на якому до 1912 р. стояла Михайлівська церква та найближче її оточення і розкрито 248 метрів квадратних суцільної площі, на якій виявлено 41 непорушене поховання, 35 окремих людських кісток-черепів та 26 скупчень кісток, що походять з могил, зруйнованих будівництвом церкви та пізнішими похованнями. Як пише І. К. Свешніков, «усі захоронення були здійснені за православним обрядом – у простягнутому положенні, головами на захід. З руками, схрещеними на грудях. Вони лежали в ямах глибиною 0,84–1,7 м від сучасної поверхні ґрунту і належали чоловікам, жінкам та дітям різного віку. У багатьох похованнях біля кістяків було знайдено дрібні монети, що підкреслює звичай класти монети у труну небіжчиків, який і досі існує в околицях Берестечка. Ця велика кількість поховань, що належали людям різного віку, які вмирали природною смертю у другій половині XVII–XVIII ст., є доказом того, що село Острів і після битви продовжувало жити безперервним життям» [4, 159].

Розкопками місця, де стояла Михайлівська церква, виявлено дев'ять чоловічих поховань. Недалеко від входу у церкву було виявлено поховання без труни на глибині 1 м від сучасної поверхні, в якому лежали два кістяки дорослих чоловіків. Наскрізні отвори від пострілів, пошкодження кісток дозволяють припускати, що ці люди загинули під час воєнних подій: у одного (верхнього) була відрубана голова. У нижнього – двічі прострелена. Поховання їх в одній ямі вказує на одночасну їх смерть і дозволяє припустити існування якогось зв'язку, що з'єднував їх за життя. Люди, які їх ховали, вважали гідними їх вічного спочинку в самій церкві. Все це відповідає писемним повідомленням про смерть коринфського митрополита Йоасафа 10 липня 1651 р., про повне пограбування його речей і

про наказ короля поховати його у найближчій церкві. Найближча до Йоасафа особа – диякон Павло, який супроводжував його усюди, очевидно, також загинув під Берестечком і був похований разом з ним.

Археологічними дослідженнями Попового Горба на місці кладовища, яке оточувало церкву, було виявлено основи трьох кам'яних хрестів, які, згідно з місцевим звичаєм, були поставлені там як пам'ятники тим похованням. Зовнішні ознаки яких не збереглися. Знайдено також верхню частину кам'яного хреста з кириличним написом «ІС ХС НІКА» («Ісус Христос перемагає»), що, за петрогліграфічними даними, слід датувати XVII ст.

Археологічні дослідження виявлених на місцях Берестецької битви поховань, цвинтарів XVII ст. допомогли відтворити окремі картини і сторінки з історії Берестецької битви 1651 р. Зокрема, картину загибелі, пограбування і поховання корінського митрополита Йоасафа. А виявлені на місцях битви кам'яні хрести-пам'ятники полеглим за волю і долю українського народу свідчать, що наш народ ні на хвилину не забував цих святих могил, і, думаючи та молячись про спасіння душ полеглих під Берестечком лицарів, встановлював на них кам'яні пам'ятники.

Література

1. Волинські єпархіальні відомості. – 1909. – 21 травня. – № 21.
2. **Рожко В.** Козацької слави не зміла віків течія (II пол. XVII ст. – 70-і рр. XX ст.) // Рожко В., Пришляк В., Лотоцький П. та ін. Національний пантеон «Козацькі могили». – 543 с.
3. Кмінська О.А., 1922 р.н., с. Острів. Історія села Острів: Спогади, записані Кунзурою М.М. – 6 вересня 1996 р.
4. **Свешніков І.К.** Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 301 с.

Олександр Шараф-Уралі (Миколаїв)

Поховання доби бузького козацького війська в с. Баловне на Миколаївщині

*Пам'яті Феодосія Тимофійовича Камінського
(1888–1978)*

Досить незначна зацікавленість з боку представників історичної науки окремих регіонів козацькою добою в історії України обертається ентузіазмом місцевих, тобто регіональних, неофітів-краєзнавців з надією, якоюсь мірою компенсувати «зверхне» ставлення професійних істориків до української козацької історії Південної України та провокує їхню сміливість у спробах започаткувати «непрофесійні» дослідження, творити, за подібним визначенням, тексти. Така ситуація в масштабах України, безумовно, має свої коріння, проте, і за такої ситуації завжди були, є і будуть виключення. У минулому, стосовно досліджень історії козацтва, такими виключеннями були визначні постаті: А. Скальковський, В. Антонович, Д. Багалій, Д. Яворницький, В. Голобуцький. Для Миколаївщини, в додаток до згада-